

باغهای اصفهان و جاذبه‌های گردشگری آن

دکتر حسن قره‌نژاد

عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان

فرشته بهجت

کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری

چکیده

اصفهان رابه سبب زاینده رود، مادی‌ها و باغات آن از گذشته‌های دور می‌شناخته‌اند به طوری که برای بهره‌مندی بهتر از این رود شیخ بهایی طومار قدیمی را اصلاح و تنظیم کرد و نتیجه آن سرسبزی و رونق روز افزون آن از دوران صفوی تا به امروز است. به طوری که در گوشه و کنار این شهر افسانه‌ای باغات متنوعی ایجاد شده که شهره عام و خاص در کشور و جهان می‌باشد. ساکنان شهرها به دلایل متعدد از جمله یکنواختی فیزیکی و فضایی شهرها با بافت نامتجانس و نامأنوس طبیعی آنها و نیز افزایش فشارهای روحی و روانی و آلودگی‌های صوتی زیست محیطی به اتخاذ تصمیماتی در زمینه گذران اوقات فراغت پرداخته‌اند. در این مقاله به بررسی باغات اصفهان در طول تاریخ پرداخته شده و همچنین مبنای این پژوهش بر این فرض استوار است که باغات اصفهان نقش کلیدی در جذب گردشگران داخلی و خارجی داشته و دارد.

واژه‌های کلیدی

اصفهان، باغ، پارک، زاینده رود، گردشگری

سیر تاریخی پردیس‌های ایران زمین

انسان در طول تاریخ سعی در شناسایی و ارزیابی محیط خود کرده است و بر همین مبنای تلاش نموده به نحوی با طبیعت ارتباط صحیح و مناسبی برقرار کند. به طور کلی انسان متأثر از محیط زیست خود بوده و گاهی در بازسازی طبیعت، تخلیبات و ایده‌آل‌ها هم نیز در جهت مناسب و موافق آن قرار می‌گیرد و شرایط و امکانات اکولوژیکی خود تنوع وسیع گیاهی را در سرزمین‌ها پدید می‌آورد. با مراجعه به فرهنگ عمید کلمه باغ خود معنای معین و محدود را که بیانگر مکان و یا فضایی پوشیده و محصور از درختان است دربرمی‌گیرد. اگر بازتر بنگریم و به تفسیر اساطیری لغت پردازیم، در ذهن کلمه فردوس تجلی می‌کند، که در فرهنگ ایران به معنای باغی است با استخرها، برکه‌ها، درخت‌ها و گل‌های رنگارنگ و این خود نمایانگر علاقه و وابستگی ایرانیان به طبیعت می‌باشد. (برخی از محققان معتقدند که واژه پارادایز از لغت فارسی مشتق شده است). دیگر آثار تاریخ باستان نشان می‌دهد که پادشاهان برای تشویق و

ترغیب مردم به کشت گیاهان صنعتی به صور مختلف اقدام می‌کردند. بر اساس طبع حساس و ظریف جدایی‌ناپذیر ایرانیان از طبیعت، تجسم اشکال طبیعی از قبیل، ایجاد کانالهای آب، بهره‌جستن از کاریزها و ریشه دادن به مظهر فنون در باغات به تدریج مرسوم گشته است. با الهام از انواع چاههای آرتزین و فوران چشمه‌های آب معدنی، خلق فواره در حوض‌های ایرانیان پدیده‌ای زیبا و سرگرم کننده بوده است. اساس‌های شکل گرفته، به قالب زیبا درآمده و سینه به سینه در چرخه هنر باغ‌سازی تا به امروز کشیده شده است. به نظر می‌رسد تاریخچه احداث باغ و به نظم درآوردن محیط از نظر زیبایی با درک احساس و اسناد تاریخی مردم هم زمان باشد. بنابراین هنری است که هرگز نمی‌میرد.

باغ‌های قدیم ایران

بر اساس اسناد و مدارک باقی مانده، تاریخچه باغ‌های قدیمی ایران به حدود (۳۰۰۰ ق.م) می‌رسد، ولی متأسفانه قبل از آن آثار و بقایا و متونی در دست نیست. هنر طراحی و معماری باغ‌ها در اواخر تاریخ کاملاً تحت تأثیر مسایل محیطی اقتصادی و سیاسی قرار داشته، در طول تاریخ به اوج و اعتدالی رسیده و گاهی کاملاً مورد بی‌توجهی و بی‌میلی قرار گرفته است. زیرا تجربه‌ها و سنت‌ها و نوع زندگانی تأثیر بسیاری در رفتار ما نسبت به محیط و طبیعت باقی می‌گذارد. نتیجتاً بسیاری از آنها معدوم شده و یا در دوره خاص خود سبکی را نشان نداده است. در هر حال این سنت‌ها در بسیاری از شهرهای فعلی ایران در طول تاریخ به گونه‌ای بارز وجود داشته است. آن چنان که آندراج^(۱) در این زمینه گزارش مفصلی دارد از جمله باغ نظر اصفهان که مجموعه‌ای از چندین باغ را باغ نظر می‌نامیده‌اند. ولی قدیمی‌ترین آثاری که امروزه تعدادی از آنها به جای مانده آثاری است که از دوران تیموریان آغاز می‌گردد. باغ‌های مزبور تحت عنوان باغهای دوره تیموری مشخص می‌گردند. از خصوصیات این باغ‌ها وسعت زیاد، احداث ساختمانها به طور کناری و ایجاد تزئیناتی بر دیوارهای محصور شده اطراف باغ می‌باشد. در برخی از آثار دیده می‌شود که ساختمانها در وسط باغ واقع و اطراف آن‌ها را خندق‌هایی پر از آب احاطه می‌کند، در اطراف خندق‌ها از درختچه‌های وحشی از نوع تمشک و گیاهان تیغ‌دار پوشانده می‌شدند. در این گونه باغها حوض‌های بزرگی که توسط

آنها پر می شده فواره‌های بلند و فراوان ایجاد می کرده‌اند.

احداث سکونندی، سنگ فرش خیابان‌ها، آب‌شهرها و خیابان‌های متقاطع و مستقیم با کاشت درختان غیرمثمر در کنار آن‌ها به منظور ایجاد سایه معمول بوده است.

در سیر تحول تاریخی طراحی باغ در دوره صفویه همانند زنجیر به دوره تیموریان مرتبط بوده و منحصرأ تغییرات کوچکی یافته است. شاید بتوان گفت سبکی پدید آمده که به نام سبک صفوی معروف است. یکی از خصوصیات طرح در این دوران آن است که بین دو فضای داخل و خارج به نحوی ارتباط برقرار می کرده‌اند و از نمونه‌های جالب آن ایجاد حوض خانه و آب‌نماهایی همراه با فواره در داخل ساختمان با گلدان گل می‌باشد و همچنین سبک صفوی در طراحی خیابان‌ها و میادین و معابر عمومی به نوع متأثر از سبک تیموری بوده و خیابان‌ها از طرحی منظم و قرینه برخوردار است و یا با عبارت دیگر چهار باغ کشی خود پدیده نوینی در سبک معماری صفوی است و به منظور تفرجگاه و راه‌های ارتباطی شهری احداث شده است. به عنوان مثال چهار باغ اصفهان که هنوز به صورت آثار مشخصه آن دوران باقی است. در این خیابان‌ها معمولاً از نهرهایی با عرض‌های مختلف و سنگ‌های تراشیده و شکل داده شده در کف نهرها و گاهی ایجاد آب‌نماهای کوچک با تعدادی فواره به طور منظم استفاده می شده است. در این گونه طرح‌ها معمولاً قسمت‌های داخلی خیابان‌ها را درختچه‌های زیتنی، انواع گل سرخ، یاس و... می‌کاشتند. در ردیف‌هایی که به منظور محل عبور عابرین و تردد افراد بوده در کنار آن درختان تنومند از انواع چنار تبریزی، نارون و... به منظور سایه‌افکن استفاده می شده است.

آب‌نمایی که در این گونه باغ‌ها احداث شده است، از بهترین کاشی‌ها با رنگ آبی و کاشی‌های نقاشی شده با طرح‌های ایرانی و چینی و یا تأثیر آنها بر روی یکدیگر بوده است. در باغ‌هایی که در اطراف کاخ‌های سلطنتی احداث می شده انواع پرندگان اهلی و وحشی را به عنوان سرگرمی و تفنن نگاه‌داری می کرده‌اند. نکته جالب در این دوره ایجاد لانه‌ها و قفس‌های کوچک برای پرندگان است، که متأثر از طرح‌های چینی می‌باشد.

باغ‌های دوره زندیه

تحولات باغ‌سازی در شیراز در دوران کریم‌خان زند پدید آمده است. باغ‌ها در این دوره دارای ساختمان کلاه فرنگی و استخر هستند. خصوصیات مهم این باغ‌ها که سبک قدیمی ایرانی را مشخص می‌کنند، خیابان نسبتاً عریض مرکزی، دو پیاده‌روی حاشیه‌ای و غرس درختان مخلوط مابین خیابان است، در این باغ‌ها از چمن استفاده نمی شده است. از خصوصیات مهم این باغ طرح منظم و قرینه‌سازی آن است.

باغ‌های دوره قاجاریه

از آن جایی که تاریخ و هنر متوقف نمی‌ماند و سیر تکاملی خود را در ارتباط فرهنگ‌ها در می‌یابد، در دوران قاجار به علت ارتباط بیشتر مردم ایران با مردم اروپا سبک‌هایی که آمیختگی از شرق و غرب داشت پی افکنده

شده و از خصوصیات این باغ‌ها حوض‌ها و فواره‌های متعدد است. طرح باغ‌های این دوره تلفیقی از طرح‌های قرینه‌سازی و نامتقارن ایرانی می‌باشد. در این آمیختگی طرح اروپایی و ایرانی، خیابان‌های بریده و زاویه‌دار، تعدادی آلاچیق، فضای سبز و پوشیده از درختان به صورت بیشه، نگاهداری وحش، ایجاد حوض یا استخرهای بزرگ در نزدیک ساختمان و خیابان‌کشی اطراف آن کاملاً مشهود بوده است. همچنین پیاده‌روهای این باغ‌ها سنگ‌فرش شده و کناره دیواره‌ها با درختچه‌های زیتنی مانند گل سرخ یا درختان میوه به صورت درهم کاشته شده بود. ساختمان کاخ مانند کاخ‌های اروپایی بر بلندی ساخته شده به نحوی که منظره باغ به صورت چشم‌اندازی برای ساختمان باشد. در این باغ‌ها تپه و سکوه‌های گل، برکه‌ای مصنوعی، نرده‌کشی، استفاده از گیاهان رونده در روی نرده‌ها و کاشت گل‌های زیتنی با تضاد رنگ مشخصه این دوره است. همچنین استفاده از طرح‌های صلیبی، طرح‌های ترانس‌بندی گسترده بر اساس خصوصیات شکل زمین، سطح باغ توسط پله‌هایی به قطعات مسطح و منظمی تقسیم شده که بر زیبایی آن افزوده است.

باغ‌های دوران پهلوی

پس از انقراض قاجاریه به علت سهولت تردد بین ایران و دیگر کشورهای اروپایی، احداث باغ و پارک و ویلاسازی به سبک‌های اروپایی و یا آمیخته‌ای از آنها ترویج یافت. برخی از آنها به صورت آثار تاریخی زیبایی از دوران پهلوی باقی مانده است که آشنایی با سبک‌های باغ‌سازی اروپایی، افزایش روزافزون وسایل ماشینی در سطح شهرها و... از دلایل این گسترش می‌باشد. بیشتر این باغ‌ها و پارک‌ها در دهه ۱۳۵۰ احداث گردیده است. این پارک‌ها به صورت پارک‌های عمومی و پارک‌های کودک و یا احداث بلوارها، در سطح شهرها مرمت شده و همراه با تغییراتی به صورت باغ‌های نیمه‌اروپایی درآمده است. در باغ‌های این دوره تنوع سنگ فرش از نوع سنگی، سیمانی، آسفالت و شنی مشاهده می‌گردد. وجود آلاچیق برای نشستن و استفاده از مصالح ساختمانی خاصی مانند سنگ سیمان و کاشی گلدان و طرح‌های منظم به اشکال مختلف شکل و حالت طبیعی خاص از دیگر خصوصیات باغ‌های جدیدالاحداث در دوران پهلوی است.

پارک‌ها و باغ‌های معاصر

متأسفانه امروزه به علت مشکلات، کمتر به این باغ‌ها رسیدگی می‌شود و به نظر می‌رسد هر نوع قصور موجب تخریب و انهدام آنان خواهد شد. در پارک‌های مدرن این دوره احداث دریاچه‌ای مصنوعی که در مرکز آن جزیره‌ای از درختچه‌های تزئینی و گل‌های دائمی به چشم می‌خورد. فضای باغ بیشتر از چمن، درختان توده‌ای و تک درخت پوشیده شده و از راهروهای وسیع و خیابان‌های متعدد که با گیاهان زیتنی تزئین شده استفاده گردیده است. در دوران پهلوی به احداث باغ و پارک به نحوی توجه شده و تقریباً در اکثر شهرستانها، مراکز استان‌های کشور پارک‌هایی به صورت فضاهای سبز ایجاد گردیده که به طور کلی در اکثر آن‌ها از سبک‌های اروپایی، ژاپنی و سنتی الهام گرفته است.

اصفهان شهری با ساختار باغ گونه

به سبب بهره‌مندی از زاینده‌رود و مادی‌های منشعب از آن شهر اصفهان از دورترین ادوار تاریخی به لحاظ سرسبزی باغهای گسترده‌اش شهره‌عام و خاص بوده به گونه‌ای که اغلب نویسندگان پس از قرن دوم (ه.ق) از اسامی باغهای عیسی بن ایوب، یهودیه و باغ عبدالعزیز که از دوره دیلمیان وجود داشته یاد نموده‌اند. از مهمترین عناصر شهرسازی دوران سلجوقی، به خصوص در دوره حکومت ملکشاه احداث باغ‌ها و تفرجگاه‌های زیادی بود که چهار باغ یکی از آنهاست. از قرن هشتم ه.ق دوران صفویه به دلیل تهاجمات ویرانگر پی در پی (مغول، تیمور جهانشاه) متأسفانه جز نامی از آنها باقی نمانده، تا آن که شاه اسماعیل اول اقدام به احداث باغ وسیعی به نام نقش جهان گردید. همزمان در سایر نقاط شهر باغهای بزرگی احداث شده و اصفهان با سیمای باغ شهر گونه و سراسر سبز به معرض تماشا درآمد. در حدود ۷۱ باغ بزرگ در این شهر به وجود آمده که گاه وسعت برخی از آنها تا ده جریب می‌رسید.

از دلایل مهم ارج نهادن بیش از حد به باغات در ایران می‌توان از خشکی آب و هوا و رطوبت نسبی کم در حدود ۲۰٪ و توانفرسایی آفتاب آن یاد نمود که همواره احداث باغات و جویبارها تسلی بخش رهگذران و مردم محلی بوده، موضوعی که در مناطق اروپایی و یا... کمتر نیاز به طراحی آن وجود دارد.

طراحی آب در فضای سبز

یکی از عناصر اصلی باغهای ایران آب‌نما و استخر است که از زمانهای گذشته ایرانیان در احداث آن تبحر داشته‌اند. به عنوان نمونه می‌توان از استخر باغ هزارجریب در دوره صفویه نام برد. این باغات محیطی آرام، خنک و پرسایه می‌باشند که برای لطافت بهتر محیط به احداث انواع جوی، حوض، آب‌نما و غیره پرداخته‌اند. زیرا آب باعث آرامش روح خسته شده و همچنین در کاهش دمای محیط و افزایش رطوبت نسبی مؤثر است. برحسب شرایط توپوگرافی، اقلیمی، منابع سرمایه‌ای، فرهنگ مردم، استانداردهای فضای سبز تعریف شده در منطقه، مسئولین مبادرت به طراحی پارک و فضای سبز می‌کنند. در این طراحی آب‌نما، چشمه، استخر، برکه، آبشار، جویبار، فواره، و غیره لحاظ شده تا این منابع آبی بتوانند حیات وحش محیط را حفظ کنند و همچنین باعث توسعه فضای سبز منطقه شده و روح و روان انسان را از زندگی شهری رهایی داده و باعث آشتی انسان و طبیعت شوند.

نتیجه‌گیری

امروزه بشر پس از گذشته زمان طولانی در ساختن شهرهای بزرگ و پرجمعیت و به دست آوردن تکنولوژی پیشرفته در استفاده از ماشین، با تصور دستیابی به رفاه و پیشرفت اقتصادی، آرامش روحی را از خود سلب کرده و دچار مشکل کمبود فضای سبز گشته است. اندیشمندان جوامع انسانی راه چاره همه مشکلات را پناه بردن مجدد انسان به دامن طبیعت و

تأسیس پارکها براساس موقعیت خاص جغرافیایی در دو قسمت کاملاً متفاوت و کاملاً مجزا از نظر طراحی، ایجاد پارک به موازات خیابان، استفاده از طرح‌های منظوم ولی آمیخته با دال‌بندی زیبا و متنوع، درختچه‌های زینتی کوتاه و آب‌نماهای کوچک متعدد، فزاینده براساس ارتفاع و بهره‌گیری از طرح پارک‌های انگلیسی، ایجاد پله‌های دوطرفه زاویه‌دار و پله‌های قوسی در قسمت میانی از خصوصیات پارک‌های معاصر است. سیستم آبیاری در این فضاها به صورت بارانی است که در بسیاری سعی شده حالت طبیعی زمین تغییرات زیادی ننماید و به نحوی به طبیعت آزاد نزدیک باشد.

سابقه آبیاری در حوضه زاینده‌رود

بهره‌برداری از آب زاینده‌رود و تقسیم آن به اعصار قدیم تاریخ اسکان بشر در این سرزمین می‌رسد. ابن حوقل در قرن سوم هجری معتقد است که ذره‌ای از آب زاینده‌رود هدر نمی‌رود و آب طی حساب و کتاب، از رخنه‌ها و شکافهایی که نصب کرده‌اند، به روستاها می‌رود. وجود باغات وسیع چون باغ‌کاران، باغ فلاسان، باغ احمد سیاه و باغ بکر چنانکه در محاسن اصفهان، ذکر شده است، هر یک به مساحت هزار جریب بوده با توجه به کم شدن آب زاینده‌رود در فصل تابستان در اوایل پاییز، بدون توجه به نظم وسیعی در آب زاینده‌رود در قرون هجری و قبل از آن امکان‌پذیر نبوده است. اما از چگونگی تقسیمات و سهام روستاهای آبخور زاینده‌رود، طومار و یا نوشته‌ای مربوط به دورانهای قبل از آن موجود نیست و تنها از قرن دهم هجری به مناسبت احداث باغ‌های جدید در زمان پادشاهان صفویه طومار قدیمی اصلاح می‌شود که به طومار شیخ بهایی معروف است و براساس آن آب زاینده‌رود به ۳۳ سهم اصلی تقسیم می‌شود که براساس سالهای کم آبی و عادی دسته‌بندی شده است.

باغ گلها

باغ پرندگان

باغ‌های اصفهان

نام	مساحت	تعداد گونه	کاربری	سال احداث	سال بهره‌برداری
باغ گلها	۵۵۰۰۰ مترمربع	۷۰۰	تفریحی، آموزشی، فرهنگی و تحصیلی	مهر ۱۳۷۴	شهریور ۱۳۷۵
باغ پرندگان	۵۵۰۰۰ مترمربع	۱۲۰	تفریحی، تکثیر و پرورش جوجه‌کشی	۱۳۷۴	۱۳۷۵
باغ موزه پروانه	۱۰۰۰ مترمربع	۲۲۰۰	آموزش و تفریح	۱۳۸۲	۱۳۸۵
ناژوان ۱،۲۰۰،۰۰۰			تفریحی، فرهنگی و ورزشی		

ویژگی‌های اصلی انواع برکه‌ها در طراحی باغ

نوع برکه	ویژگی‌های اصلی
برکه نامنظم	شکل: نامنظم (نبود هرگونه قرینگی در کل طرح) مناسب برای کشت انواع گیاهان و نگهداری ماهیان گوناگون
برکه حیات وحش	شکل: نامنظم، گیاهان و آبزیان بومی و الگوگیری از طبیعت مانند قورباغه
برکه منظم	شکل: کاملاً انسان‌ساز با زاویه‌ها و اضلاع قرینه محاسبه شده وجود فواره‌ها و اشیاء تزئینی وجود محدودیت
برکه کوچک (ظرف - برکه)	آبنمای کوچک و محدود با مقدار اندکی گیاه و ماهی مخصوص مکانهای کوچک، قابلیت جابجایی
فواره‌ها و حوض‌های سنگی	آب در آن جریان دارد، اغلب فاقد گیاه و ماهی است.

(داوز، ۱۳۷۴، ص ۱۷)

- ۱- گلها، چاپ اول.
- ۵- داوزجان (۱۳۷۴)، باغهای آبی طراحی و ایجاد برکه‌ها، تهران: نشر سازمان پارکها و فضای سبز شهر تهران، چاپ اول.
- ۶- روابط عمومی شهرداری اصفهان (۱۳۸۳) گزارش عملکرد یکساله شهرداری اصفهان سال ۱۳۸۲، اصفهان، شرکت چاپ نقش جهان، چاپ اول.
- ۷- سازمان پارکها و فضای سبز شهری (۱۳۷۶)، آب در طراحی پارک، مجموعه مقالات فضای سبز، جلد دوم.
- ۸- شایسته، محمود رضا و منصور قاسمی (۱۳۸۳)، اصفهان بهشتی کوچک اما زمینی، اصفهان، انتشارات نقش خورشید، چاپ اول.
- ۹- شیخی، الیاس (۱۳۸۰) دیدنی‌های اصفهان، تهران، مؤسسه کتاب همراهِ، چاپ دوم.
- ۱۰- طباطبایی، محمد (۱۳۷۱) نکات لازم برای طراحی پارکهای شهری و جنگلی، تهران: نشر واحد آموزش و پرورش سازمان پارکها و فضای سبز شهر تهران، چاپ اول.
- ۱۱- میرعظیمی نعمت‌الله (۱۳۷۹)، اصفهان زادگاه جمال و کمال، اصفهان: نشر گلها، چاپ اول.
- ۱۲- نقشه راهنمای گردشگری شهر تاریخی اصفهان (۱۳۸۶)، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان.
- ۱۳- نقشه راههای گردشگری استان اصفهان (۱۳۸۶)، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان.
- ۱۴- روابط عمومی شهرداری اصفهان www.isfahan.ir
- ۱۵- سازمان میراث فرهنگی www.isfahancht.ir
- ۱۶- www.varzanehmiras.ir

پی نوشت

1) Anandradj

درختان سبز و زمردین می‌دانند. زیرا هم تجربه و هم احساس نشان داده‌اند که روح و اعصاب خسته انسانها در دامن گسترده طبیعت و جنگل بهتر استراحت کرده و ترمیم می‌شوند. در حال حاضر سرانه کل فضای سبز شهر اصفهان برای هر نفر شهروند اصفهانی ۱۷/۴ مترمربع است ولی میزان استاندارد آن از سوی محیط زیست سازمان ملل ۲۵ - ۲۰ مترمربع می‌باشد که جهت رسیدن به حد استاندارد با توجه به جمعیت موجود شهر اصفهان که بالغ بر ۱،۱۶۰،۰۰۰ نفر است و با در نظر گرفتن میزان نرخ رشد جمعیت سالیانه باید تلاشی مضاعف صورت گیرد. بر این اساس مسئولین مبادرت به ایجاد عرصه‌های مختلف فضای سبز تحت عنوان پارک شهری، پارک محلی، کمربند سبز اصفهان، باغ گلها، باغ پرندگان و طراحی انواع آب‌نما و وسائل بازی و... کرده‌اند تا هر فردی در حین آرامش دادن به روح و روان اقدام به انواع ورزش و بازی و... کرده همچنین گردشگرانی که به این شهر سفر می‌کنند ساعت زیادی از وقتشان را در این مکانها گذرانده زیرا تعدادی از مکانهای دیدنی این شهر در بین این فضاها قرار گرفته است. پس گردشگر ضمن دیدن محوطه‌های تاریخی اعصاب خود را آرامش می‌دهد و در بازگشت به دیار خود فعالیتهای خود را بهتر و با امید بیشتری انجام می‌دهد.

منابع

- ۱- آریان پور، علیرضا (۱۳۶۵)، پژوهش در شناخت باغهای ایران و باغهای تاریخی شیراز، تهران: نشر فرهنگسرا.
- ۲- بیک محمدی، حسن (۱۳۸۶)، اصفهان و گردشگری، اصفهان، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، چاپ اول.
- ۳- حکمتی، جمشید (۱۳۶۶) طراحی باغ و پارک، نشر جمشید حکمتی، چاپ اول.
- ۴- حسینی ابری، سید حسن (۱۳۷۹)، زاینده رود از سرچشمه تا مرداب، اصفهان: نشر